

ГЛАВА 1

«А ПАН ПОЛКОВНИК У НАС ТЕПЕР ЗА ВОЄВОДУ,
А ПАН СОТНИК ЗА СТАРОСТУ, А ОТАМАН ГОРОДОВИЙ
ЗА СУДДЮ». ЩО ЯВЛЯЛА СОБОЮ УКРАЇНСЬКА
ДЕРЖАВА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ?

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СЕРЕДИНІ — ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Народжена в ході революційних змін, Українська держава потребувала свого політико-правового визнання — передовсім правлячою елітою Речі Посполитої, але також й оточуючим світом. Перший крок на цьому шляху було зроблено влітку 1649 р., коли король Ян II Казимир, намагаючись уникнути розгрому коронної армії під Зборовом, підписав угоду, якою визнав за козацькою Україною право на адміністративну автономію в межах Речі Посполитої. Вальний сейм Речі Посполитої хоч дещо й обкраяв дані королю обіцянки, але загалом узаконив такий стан справ. Утім, уже на кінець 1650 р. з посиленням у владному істеблішменті Польсько-Литовської держави позицій політичних «яструбів» над українською автономією нависла загроза ліквідації. Істотне загострення взаємин Війська Запорозького з Річчю Посполитою влітку 1651 р. вилилось у найбільш масштабну за всі роки визвольних змагань битву під Берестечком. Цю битву Україна програла, зазнавши неймовірно важких втрат.

Але вже менш ніж за рік Богдан Хмельницький реваншував у битві під Батогом, безжально винищивши цвіт коронного війська. Після Берестечка і Батого простору для політичного маневрування й пошуку можливостей включення Української козацької держави в тіло Речі Посполитої практично не залишилось, принаймні за того розкладу внутрішніх сил, як в Україні, так і в Польщі, і за того розвитку міжнародних процесів, що склалися в середині століття.

Для того аби вийти з глухого кута й спробувати ствердити Українську державу на міжнародному рівні, її керівництву конче було необхідно знайти союзників поза межами Польщі та Литви й наполегливо руйнувати традиційну систему міжнародних відносин, у яку ніяк не вписувалась нова держава. Реалізуючи це важливе завдання, гетьманський уряд Хмельницького вже від початків революції активно розвиває відносини зі своїм найближчим сусідом — Кримським ханством, трохи згодом вступає в переговорний процес із Молдавським і Волооським князівствами, Трансильванією, Швецією і навіть географічно далекою Венеціанською республікою. Утім, найбільш реальними кандидатами на роль протектора України на той час були Оттоманська Порта і Російське царство. Саме вони володіли найбільшими військовими потугами в регіоні, а крім того мали власні плани щодо ослаблення Речі Посполитої. Для Стамбула це було важливо в контексті подальшого розширення Османської імперії в Європі, вплив якої і так сягав майже половини континенту, а для Москви йшлося про реванш за поразку, яку вона зазнала від поляків і литвинів у так званій Смоленській війні 1630-х років.

Шукаючи шляхи виходу з кризової ситуації, в яку дедалі більше скочувалися козацька Україна, гетьман Хмельницький ще на початку березня 1653 р. вислав до Стамбула представницьке посольство й доручив добиватися від султана Мегмеда IV взяття Війська Запорозького під свою

Султан Мегмед IV. Гравюра XVII ст.

протекцію. У відповідь до Чигирини відбуло велике посольство на чолі з Мегмед-агою, котрий привіз Хмельницькому грамоту великого візира Мустафи з повідомленням, що султан, милостиво зваживши на клопотання гетьмана, погоджується виявити Військові Запорозькому свою високу ласку і взяти його «в підданство і покровительство». Крім грамоти Мегмед-ага привіз гетьманові також атрибути влади залежного від Порти васала — булаву, бунчук, кафтан і знамено. При цьому Стамбул запропонував Хмельницькому протекторат на умовах, що були значно кращі, ніж ті, які визначали статус Кримського ханату. Так, гетьманський уряд мав би передати Порті під управління і розміщення свого гарнізону місто Кам'янець-Подільський, яке мало б стати не лише місцем розташування османської адміністрації, а й уособлювати зверхність султана над Україною. Як плату за покровительство й опіку, Гетьманат повинен був щорічно сплачувати султану данину в розмірі

десяти тисяч золотих і десяти тисяч волів та овець. Мілітарна складова османської протекції мала втілитися в участі козацького війська у війнах, що вела Порта.

Але перш ніж ухвалювати доленосне рішення, варто було все добре зважити. Адже з тексту грамоти і з розмов з послом було зрозуміло, що Порта планувала захищати нового васала від неприятелів винятково силами своїх причорноморських васалів — Кримського ханства та інших орд, що кочували землями Північного Причорномор'я. За таких умов Хмельницький просив посла зачекати з укладанням угоди, посилаючись на несприятливий для переговорів час. А сам тим часом намагався розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою. І, як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, це йому блискуче вдалося. Так, ще 22 квітня 1653 р. на аудієнції у царя українські послы Кіндрат Бурляй і Силуян Мужилівський вкотре безуспішно ставлять питання про прийняття Війська Запорозького під протекцію царя та надання військової допомоги в боротьбі з Польщею. Коли ж 20 червня до Москви надходить інформація про наміри Порти взяти Україну під свій протекторат, то вже за два дні потому, 22 червня, Олексій Михайлович звертається до Хмельницького з грамотою, вперше пропонуючи перейти «под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчю и в поношеніе»². А 28 червня за дорученням царя думний дяк оголошує стрілецькому війську попередження про можливість близьких воєнних дій.

На 1 жовтня 1653 р. цар закликав до Москви представників усіх соціальних верств, що мали право давати поради щодо ведення державних справ, на Земський собор, аби спільно ухвалити рішення про прийняття України під «високу монаршу руку» та, відповідно, про підготовку до війни з Річчю Посполитою за Україну. Заслухавши представлену царським урядом доповідь стосовно образи поляками